

İHTİYAR

(الإختيار)

Rızâ ile birlikte iradenin
iki farklı yönünü yansıtan
ve hukukî işlemin sebebine yönelik
irade şeklinde özel bir anlam yüklenen
fıkıh terimi.

Sözlükte “iki şeyden birini diğerine tercih etmek, seçip ayırmak, üstün tutmak” gibi anlamlara gelen **ihtiyâr** kelimesinin gerek Kur'an'daki (el-A'râf 7/155; Tâhâ 20/13; el-Kasas 28/68; ed-Duhân 44/32) gerekse dinî literatürdeki kullanımı bu sözlük anlamı çerçevesindedir. Bununla birlikte kelimenin kelâm ve fıkıhta terim anlamı kazandığı, özellikle rızâ -ihtiyar ayırımı yapan ve bunları iradenin iki farklı aşaması ve yönü olarak kabul eden Hanefî mezhebinde ihtiyarın daha dar ve teknik anlamda kullanıldığı söylenebilir.

Başta kelâm, felsefe ve ahlâk gibi ilim dalları olmak üzere İslâm kültüründe irade kişinin bir fiile yönelmesini ve harekete geçme gücünü, ihtiyar ise birkaç şey arasından birini bilinçli olarak ve gönül rızâsıyla seçmesini ifade eder (bk. İRADE). Bunun için ihtiyarın, zaman zaman bilhassa Allah'a nisbet edildiği yerlerde kelâmcılar tarafından irade anlamında kullanıldığı görülsede genelde ihtiyar irade ve meşîetden daha dar ve özel bir anlamı sahiptir (Tehânevî, I, 553; Ebü'l-Bekâ, s. 74). İhtiyar teriminin kelâmcılar ve felsefeciler arasındaki yaygın kullanımı, “fâilin dilerse yapacak dilerse yapmayacak durumda olması” anlamındadır. Yapma halinde ona ilişkin meşîet de bulunmayacağı için fiil vücuda gelmez. İhtiyarın özellikle Mâtürîdî kelâmcıları tarafından benimsenen, fakat felsefecilerce kabul görmeyen ikinci anlamı ise kudrete bağlı olarak bir fiili yapmanın da terketmenin de sahih oluşudur (Tehânevî, I, 419). Fârâbî ihtiyarı, “nefsin arzu ve hayal gücünden doğan iradenin sonraki üçüncü aşama olarak düşünceden doğan ve mümkün olan şeylere yönelen irade türü” şeklinde tanıtır ve bunun canlılar arasında insana mahsus bir özellik olduğunu belirtir (*es-Siyâsetü'l-medeniyye*, s. 72). Gazzâlî de benzeri bir yaklaşımla ve ayrıca kelimenin kök anlamı olan **hayr** ile ilgi kurarak ihtiyarı “iradenin aklın hayırlı gördüğünü işleme yönünde harekete geçmesi” biçiminde tanımlar ve onu iradenin özel bir türü olarak görür (*İhyâ*, IV, 316). Kelâm literatüründe ihtiyar cebir karşıtı olarak kullanıldığında bununla

kişinin zihnî ve amelî bütün fiillerini kendi seçimiyle yapma gücü kastedilir.

Kelâm ve felsefedeki irade -ihtiyar ayırımının ya da meşîet, rızâ, kasıt, niyet, talep, irade ve ihtiyar gibi dinî öğretiyi tanıma ve tanıtmaya açısından önemli kelimeler etrafında geliştirilen kavram tartışmalarının dil ve fıkıh usulü literatüründe de benzeri şekilde tartışıldığı görülür. Dilcilerden Ebû Hilâl el-Askerî'nin irade ve ihtiyar kavramlarının anlamlarına dair tesbit ve değerlendirmesi oldukça aydınlatıcı mahiyettedir. Buna göre hayr kökünden türemiş olan ihtiyar kelimesi, sözlük anlamı bakımından “bir şeyi başka bir şeye bedel olarak irade etmek, iki şey arasında tercihte bulunmak” mânasına geldiğinden genellikle “dilemek, karar verip yönelmek” anlamındaki irade-den farklıdır. İhtiyarı kullanan kimseyi ifade eden **muhtâr** kelimesi, iki şeyi inceleyip aralarında bir karşılaştırma yapan ve iki şeyin “gerçekte” veya “kendince” hayırlısını bir zorlama olmaksızın seçip irade eden kişiyi anlatır. Bu sebeple ihtiyar, zorlamayı ifade eden **ıztırâr** ve **ilcâ** terimlerinin karşıtı olup muhtarın mukabil -mükreh değil- **muztar** veya **mülcedir**. Bir şeyi irade etmek zorunda kalan kişiye de muhtar değil **mürîd** denir. Rızâ ise “gönül hoşnutluğu, memnuniyet, beğenme” anlamına gelir ve bu anlamıyla özü bakımından irade kapsamına girmez. Böyle olunca iradenin “salt karar verme”, ihtiyarın “fiil veya terk arasında seçim yapma”, rızânın da “yapma rağbeti ve sevinç” olarak tarif edilmesi mümkün olup sonuçta bu üç kavram arasında şu şekilde bir ilişki kurulmuş olmaktadır: Bir şeyin irade edilmesi ihtiyar veya icbar, bir şeyin ihtiyar edilmesi de rızâ veya kerâhet kaynaklı olabileceğinden irade eden kişinin (mürîd) muhtar veya mücber (muztar), bir seçimde bulunan kişinin de (muhtar) rızâ ve kârih (memnuniyetsiz) olması mümkündür (*el-Furûk fi'l-luğa*, s. 116-119). Bu noktada ikrah ile ıztırâr, cebr (icbar) ve ilcâ kavramları arasındaki anlam yakınlığı ve farklılığı da ortaya çıkmaktadır. Sözlük anlamları itibarıyla ilcânın ıztırârla ve ikrahın da icbarla aynı mânada olduğu söylenirse de terminolojide aralarında ince farklar bulunduğu belirtilir (*a.g.e.*, s. 125-126).

İkrah mârûz kalan kişi zorla bir işi yapmaya sevkedilmekle birlikte yine de ihtiyardan tamamen yoksun değildir. Fakat ıztırâr durumunda kişinin hiçbir seçme imkânı yoktur ve sadece bir tek şeyi yapmak durumundadır. Bu noktada fakihler

arasında önemli bir görüş ayrılığı bulunmamaktadır. Hanefiler'le cumhur arasındaki görüş ayrılığı, daha çok ikrah mârûz kalan kişinin sahip olduğu ihtiyarın hükme mesnet teşkil edip edemeyeceği noktasındadır (bk. İKRAH).

İhtiyar kavramının rızâ kavramıyla ilişkisi konusunda özellikle Hanefî usulcülerle diğerleri arasında derin görüş ayrılıkları mevcuttur. Kelâm, felsefe ve dil literatüründe irade, ihtiyar ve rızâ kavramları arasında kurulan ilişki ve yapılan ayırımlar Hanefî usulcülerinin görüşleri için de esas teşkil etmiştir. Hanefiler, rızâ ve ihtiyarın farklı anlam ve sonuçları bulunan iki ayrı kavram olduğunu öne sürerken cumhur, rızâ -ihtiyar ayırımı yapıp bunların aynı anlamda delâlet ettiklerini savunmuş, ikrahı hür seçim iradesine (rızâ / ihtiyar) ve kasta aykırı bir durum olarak değerlendirmiştir. Bundan dolayı fakihlerin çoğunluğu, muhtar tabirini çok defa mükrehin karşıtı anlamı olarak kullanmasının yanı sıra (İbn Kudâme, VII, 262; XIII, 436) ayrıca kasıt yokluğunu bir bütün olarak değerlendirdiği için uyuyan ve baygın mukabilinde de kullanmıştır (*a.g.e.*, XIII, 186). İkrah, hata, sarhoşluk, hezl, sehv gibi ehliyet ârizalarının hukukî işlemlere ve ibadetlere etkisi, büyük ölçüde bu ihtiyar ve rızâ arasındaki ayırım ekskeninde incelenip temellendirilmiştir.

Hanefiler'e göre ihtiyar, “fâilin gücü dahilinde olup varlık ve yokluk ihtimali olan bir şeye bu iki ihtimalden birini tercih ederek yönelmek, onu kastetmek” anlamındadır (Abdülazîz el-Buhârî, IV, 1503; Ali Haydar, III, 16). İki ihtimalden birinin tercih edilmesi, istek ve arzu kaynaklı olabileceği gibi iki zarardan hafif olanına katlanma düşüncesinden de kaynaklanabilir. Bu bakımdan Hanefiler, ihtiyar ve rızâ arasında fark gözeterek rızâyı eksiksiz biçimde gerçekleşmesi ve ihtiyarın doruk noktaya ulaşması şeklinde tanımlamışlardır. Buna göre ihtiyar, sonuçlarından sarfınazar edilerek diğerine göre üstün tutulan bir şeyin kasıt ve irade edilmesi, rızâ ise bu tercihin sonuçlarının güzel bulunup gerçekleşmesinin arzulanması olmaktadır. Bu açıdan bakıldığında ihtiyarın sebebe, rızânın ise sonuca ilişkin olduğu, diğer bir ifadeyle ihtiyarın akdi inşa eden ibareyi söylemenin kastedilmesi, rızânın ise bu beyanın sonuçlarının arzulanması olduğu söylenebilir (M. Mustafa Şelebî, s. 452). Akdin inşasına yönelik iradenin sonucu da arzulanarak kasten açıklanması durumunda ihtiyar ve rızâ birlikte bulunmuş olur, bu durumda “sa-

hih ihtiyar" söz konusudur. Sonuca razı olunmaması durumunda ise sadece ihtiyar vardır ve bu durumdaki ihtiyar "fâsîd ihtiyar"dır. Hanefîler'in bu yaklaşımına göre rızâ ihtiyardan daha özel bir anlama sahip olup rızânın varlığı için ihtiyarın varlığı zorunlu ise de ihtiyarın varlığı rızânın varlığına bağlı değildir.

Rızâ-ihtiyar ayırımının en belirgin sonuçları ikrah, hezl, hata gibi şaibeli bir iradeyle gerçekleşen tasarrufların hükümünün belirlenmesinde ortaya çıkar. İkrâhı tam ikrah (ikrâh-ı mülci) ve eksik ikrah (ikrâh-ı gayr-i mülci) şeklinde ikiye ayrılan Hanefîler, birinci tür ikrahın rızâyı yok edip ihtiyarı ifsat edeceğini, ikinci tür ikrahın ise rızâyı ifsat etmekle birlikte ihtiyarı etkilemeyeceğini belirtirler. Buna göre ikrah rızâyı her durumda ayırır, fakat ihtiyarı her durumda ayırmaz. Çünkü her ne kadar rızadan kaynaklanmadığı için fâsîd bir seçim olsa da mükreh kasıtlı bir seçimde bulunmuştur. İkrâh durumunda ihtiyarın fâsîd olmasının sebebi, kişinin ihtiyarının hür irade kaynaklı olmayıp başka birinin (mükrih) ihtiyarı üzerine bina edilmiş olmasıdır. Bu bakımdan Hanefîler'e göre ikrah altında kalan kişi, iki şeyden birini tercih noktasında seçme imkânına sahip olduğu için ihtiyar tam olarak ikrahın değil rızânın zıddıdır. İhtiyarın zıddı ise kişiye seçme imkânı bırakmayan ıztırar ve cebir durumudur.

Hukukî işlemleri feshe elverişli olan ve olmayan şeklinde ikiye ayıran Hanefîler birinci grupta yer alan satım, icâre gibi işlemlere rızâ-ihtiyar ayırımını daha ölçülü tarzda tatbik ederken ikinci grubu oluşturan talâk, irtk, nikâh gibi tasarruflarda bu ayırımı bütünüyle dikkate alırlar. Bu sebeple mükrehin alım satımı rızâ bulunmayıp ihtiyar bulunduğu için fâsîd olarak in'ikad eder. Bu tür işlemlerde ihtiyar in'ikad şartı, rızâ ise sıhhat şartı konumundadır (Karadâğî, I, 216-225). Halbuki mükrehin ikinci gruptaki nikâh, irtk, talâk gibi feshe elverişli bulunmayan ve rızâ da şart olmayan tasarrufları sahih ve bağlayıcıdır. Öte yandan diğer ekollerden farklı olarak Hanefîler'in sıhhat ve butlân mertebeleri arasında "fesad" olarak niteledikleri bir ara mertebe ihdas etmeleri, onların akidlerde ihtiyar-rızâ ayırımı yapmalarıyla da yakından ilgilidir.

Hanefîler'in anlayışına göre mükreh gibi, latife beyanında bulunan (hâzil) ve hata eden kişi de ihtiyar sahibidir (bk. GALAT; HATA; HEZL). Hâzil her ne kadar hükme razı olmamış ve onu ihtiyar etmemiş

olsa da sebebi, yani icap ve kabulü konuluş amacı dışında bir amaç için de olsa ihtiyar etmiştir. Bu bakımdan hâzilin sebebi ilişkin ihtiyarı tamdır. Yine bir kimse-den kasıtsız olarak, yanlışlıkla sâdir olan ve karşı tarafın kabulüyle buluşan akid kurucu sözleri de tıpkı mükrehin satımında olduğu gibi akdin fâsîd şekilde in'ikadına yol açar. Hatalı kişinin de bu telaffuzu sebebiyle (vaz'an) yahut akıl ve bulûğun kasıt yerine geçirilmesinde olduğu gibi takdiren ihtiyarı var kabul edilir (Abdülazîz el-Buhârî, IV, 1502).

İhtiyar kavramının fıkıh usulünde terimleşmiş bu anlamının dışında kök anlamından kopmadan daha başka anlamlarda kullanıldığı da görülür. Bunlardan biri, fıkıh usulündeki "vücûb" kavramının açıklanmasında onunla karşılıklı ilişkisi içinde kullanımıdır. Bir şeyin vücûbu, usulcüler tarafından kulun ihtiyarının söz konusu olmadığı bir "haber" olarak tavsif edilir (Serahsî, II, 333-335). Bu nitelendirme vâcip kılınan hususlarda ihtiyarın rolünün bulunmadığını, mükellefe bir tercih hakkı tanınmadığını ve ihtiyarın özellikle inşâ edilmesi kula bırakılmış konularda söz konusu olacağını ifade eder. Velâyetin sübûtunun kişilerin ihtiyarına bağlı olmaksızın şer'an sabit olduğunun söylenmesi de (a.g.e., II, 345) aynı şekilde değerlendirilebilir.

Literatürde yer alan, ihtiyarın belli kişi veya dönemlerle sınırlı olduğu, Ebû Hanîfe'den sonra kimsenin ihtiyar yetkisinin bulunmadığı ya da Evzâî, Süfyân es-Sevrî, Vekî b. Cerrâh ve İbnü'l-Mübârek'ten sonra veya Şâfiî'den sonra ihtiyarın câiz olmadığı tarzındaki ifadelerden (İbn Hazm, IV, 146, 225-226; İbn Kayyim el-Cevziyye, II, 275-277) ve "ehlül-ihtiyâr"ın icmâından söz eden müelliflerden (Bâkılânî, s. 468) hareketle ihtiyar kelimesinin "bağımsız ictihad" anlamında, ehlül-ihtiyâr tabirinin ise özellikle müctehid imamlar dönemi diye bilinen II-III. (VIII-IX.) yüzyıllardaki müctehidler ifadede kullanıldığı söylenebilir. Öte yandan "halifenin seçimini gerçekleştirecek heyet" anlamındaki "ehlül-i-hal ve'l-akd" tabirinin yerine bazan "ehlül-i-ictihâd", bazan da "ehlül-ihtiyâr" tabirinin kullanılmış olması, özellikle ilk dönemlerde ihtiyar tabirinin ictihad yerine kullanıldığı kanaatini destekleyen bir husus olarak değerlendirilebilir.

İhtiyar tabirinin fıkıhın fûrûuna ait literatürde de değişik kullanımları bulunmaktadır. Bunlardan biri ihtiyarın, özellikle hukuk düzeni tarafından öngörülmüş

veya tanınmış muhayyerlikler konusunda mevcut seçeneklerden birinin alınmasını ifadede kullanılmasıdır. Nitekim alıcı veya satıcının muhayyerlik şartını içeren satım akdi literatürde "bey'u'l-ihtiyâr" (Rassâ, II, 378-379) ve "bey'u'l-hiyâr" (İbn Cüzey, s. 299) olarak adlandırılmaktadır (bk. MUHAYYERLİK).

İhtiyarın fıkıh literatüründe başka birçok kullanımı da bulunmakla birlikte bunlar daha çok kelimenin sözlük anlamı çerçevesindedir. Mülkiyet sebeplerinin cebbri ve ihtiyarî şeklinde ikiye ayrılması, ihtiyar kelimesinin kocanın karısına da boşama hakkı tanınmasını (tefvîz) ifade edişi ya da halifenin nasla tayini kavramının karşılığı olarak kullanımı bunun örnekleri olduğu gibi yeminini bozan kişinin öngörül-müş kefarete seçeneklerinden birini alması, haccin türlerinden birinin tercih edilmesi, hidâne süresinin sonunda çocuğun ana babadan birini seçmesi, iftarla oruç arasında muhayyer bırakılmış olan yolcunun bunlardan birini tercih etmesi gibi hususlarda da ihtiyar kelimesi yine böyle bir anlam çerçevesinde kullanılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

- Tehânevî, *Keşşâf*, I, 419-421, 552-556; Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-medeniyye*, Beyrut 1986, s. 72-73; Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Furûk fi'l-luğa*, Beyrut 1403/1983, s. 114-126; Bâkılânî, *et-Temhîd* (İmâdüddin), s. 442, 468; İbn Hazm, *el-İhkâm* (nşr. Ahmed Muhammed Şâkir), Beyrut 1403/1983, IV, 146, 225-226; Serahsî, *el-Usûl* (nşr. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî), Haydarâbâd 1372 → Beyrut 1973, II, 333-335, 345; Gazzâlî, *İhyâ'*, Kahire 1387/1968, IV, 315-317; Kâsânî, *Bedâ'i'*, VII, 175; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, VII, 262; XIII, 186, 436; Şehâbeddin ez-Zencânî, *Tahrîcü'l-furûc 'ale'l-usûl* (nşr. M. Edib Sâlih), Beyrut 1402/1982, s. 285-287; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, İstanbul 1308, IV, 1501-1511; İbn Cüzey, *Kavâninü'l-ahkâmî's-şer'iyye*, Beyrut 1979, s. 299; Sadrüşşerîa, *et-Tavâzih fi halli gâvâmi-zi't-Tenkih* (Teftâzânî, *et-Telvih* içinde), Kahire 1377/1957, II, 196; İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâ-mû'l-muvakkî'in*, II, 275-277; İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr* (İbn Emîrül-Hâc, *et-Tahrîr ve't-tahbîr* içinde), Bulak 1316, II, 205-206; Rassâ, *Şerhu Hudûdi İbn 'Arafe* (nşr. Muhammed Ebû'l-Ecfân - Tâhir el-Mağmûrî), Beyrut 1993, II, 378-379; Ebû'l-Bekâ, *el-Külliyât*, s. 62, 73-74; Ali Haydar, *Dürrü'l-hükkâm*, İstanbul 1330, III, 15-19; Mustafa Ahmed ez-Zerkâ, *el-Fikhü'l-İslâmî fi sevvih'l-cedid*, Dimaşk 1967-68, I, 246, 255-256, 368-374; J. Schacht, *İslâm Hukukuna Giriş* (trc. Mehmet Dağ - Abdülkadir Şener), Ankara 1977, s. 206; M. Ebû Zehre, *el-Milkiyye ve nazariyyetü'l-şâkd*, Kahire 1977, s. 221-242; M. Mustafa Selebi, *el-Medhal fi't-ta'rîf bi'l-fikhi'l-İslâmî*, Beyrut 1403/1983, s. 451-454; Ali Muhyiddin el-Karadâğî, *Mebde'ü'r-rızâ fi'l-ukûd*, Beyrut 1406/1985, I, 216-225; L. Gardet, *"İhtiyâr"*, *EL' (Fr.)*, III, 1089-1090; "İhtiyâr", *Mu.F.*, IV, 103-122; "İhtiyâr", *Mu.F.*, II, 315-318.

